

**Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΞΑΝΑΣΤΑΥΡΩΝΕΤΑΙ  
ΩΣ ΜΥΘΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ  
ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΖΟΡΜΠΑ**

**CHRIST RECRUCIFIED AS A NOVELISTIC SEQUEL  
TO ALEXIS ZORBAS**

Μιχαήλ Πασχάλης  
Ομότιμος καθηγητής  
Πανεπιστήμιο Κρήτης  
michael.paschalis@gmail.com

### **Περίληψη**

Υπάρχει η τάση ανάμεσα στους κριτικούς να επισημαίνουν ασυνέχεια μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου μυθιστορήματος που έγραψε ο Νίκος Καζαντζάκης στη δεκαετία του '40, δηλαδή ανάμεσα στο *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Η εργασία υποστηρίζει ότι τα δύο μυθιστορήματα μοιράζονται κοινά θέματα, όπως τα εξής: τη λειτουργία και τη σπουδαιότητα της τροφής· το θέμα των προσφύγων που έρχονται από την Ανατολή, το οποίο απαντά και σε άλλα έργα του Καζαντζάκη και που ο συγγραφέας το χειρίζεται από διαφορετική οπτική γωνία κάθε φορά και με διαφορετική έμφαση στα στοιχεία που το συγκροτούν· την υπαινικτική σύνδεση των προσφύγων και του ταξιδιού τους με τους Εβραίους, την Έξοδο από την Αίγυπτο και την πορεία προς τη Γη της Επαγγελίας· τον χωροχρονικό ορίζοντα του ετήσιου εορτασμού των Παθών, την αντίθεση ανάμεσα στην ακινησία και την αλλαγή κ.ά. Όσον αφορά τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στους χαρακτήρες, η εργασία πραγματεύεται τη σχέση ανάμεσα στον Ζορμπά και τον παπα-Φώτη και ειδικά ανάμεσα στον αφηγητή και τον Σταυριδάκη στον *Αλέξη Ζορμπά* και τον Μανωλιό στον *Χριστό*. Ένα άλλο θέμα είναι η ευρέως διαδεδομένη, αν όχι καθολική, άποψη ότι τα μυθιστορήματά του Καζαντζάκη συνιστούν απλές εφαρμογές ιδεών που απαντούν στην *Ασκητική*. Σε αυτές συμπεριλαμβάνουν την προγραμματική θεωρία για τα «δυο ρέματα της ζωής»: α) τον ανήφορο, που οδηγεί προς τη σύνθεση, τη ζωή, την αθανασία και β) τον κατήφορο, που οδηγεί προς τη διάλυση, την ύλη, τον θάνατο. Στην ανακοίνωση υποστηρίζεται ότι, ναι μεν ο ανήφορος και ο κατήφορος παίζουν ρόλο και στα δυο μυθιστορήματα, αλλά η μυθοπλασιακή τους «αξία» διαφέρει, καθώς έχει υποστεί μείζονες νοηματικές αλλαγές και ριζικές ανατροπές.

### **Λέξεις κλειδιά**

*Τροφή, πρόσφυγες, Γη της Επαγγελίας, ακινησία και αλλαγή, Ασκητική, ανήφορος, κατήφορος.*

## Summary

There is a tendency among critics to emphasize discontinuity between Kazantzakis' first and second novel of the 1940s, respectively *The Life and Adventures of Alexis Zorbas* and *Christ Recrucified*. This paper argues that the two novels share common themes, like the following ones: function and significance of food and eating; the topic of Greek refugees from the East, which occurs also in other works of Kazantzakis' and each time is approached from a different viewpoint with a varying degree of emphasis on its constituent parts; the allusive association of the refugees and their journey with the Israelites, the exodus from Egypt and their journey towards the Promised Land; the spatiotemporal background event of the annual celebration of the passion of Christ; the antithesis between immobility and change, etc. As regards common elements in characters, the paper discusses links between Zorbas and Papa-Fotis and especially between the narrator and Stavridakis in *Alexis Zorbas* and Manolios in *Christ Recrucified*. Another issue examined is the widespread, if not unanimous, view that Kazantzakis' novels constitute straightforward applications of ideas found in *The Saviors of God*, among them the programmatic concept of the "two streams of life": (a) the ascent toward composition, toward life, toward immortality; (b) the descent toward decomposition, toward matter, toward death. This paper argues that, while ascent and descent play a role in both novels, their fictional "value" is hardly uniform but has undergone major conceptual adaptations and indeed radical inversions.

### Key words

*Food, refugees, Promised Land, immobility and change, Saviors of God, ascent, descent.*

Την εποχή που τέλειωνε το δεύτερο μυθιστόρημά του, ο Καζαντζάκης ετοιμάζε έναν Πρόλογο για τα μυθιστορήματα που σχεδίαζε να γράψει, με τον τίτλο «Χαζάν Πιρούιτ» («Ο νοικοκύρης διασκεδάζει»). Παρουσίαζε τη μυθιστοριογραφική του δραστηριότητα σαν τα διαλείμματα που έκανε ένας Ρωμιός φούρναρης στο Ιρκούτσκι, ο οποίος κάπου-κάπου έκλεινε τον φούρνο του και πήγαινε να διασκεδάσει με τους φίλους του. Όμως αυτά γράφονταν τον Νοέμβριο του 1948,<sup>1</sup> πριν τυπωθεί το μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και γνωρίσει μεγάλη επιτυχία, πριν ολοκληρωθεί ο θρίαμβος του *Αλέξη Ζορμπά*, και φυσικά πριν γραφτούν τα υπόλοιπα μυθιστορήματα. Η περίπτωση του συγγραφέα που υποτιμάει τα μυθιστορήματά του προκρίνοντας την ποίησή του (εν προκειμένω μάλιστα τα υψηλά είδη, έπος και δράμα) μας είναι γνωστή και από άλλους μυθιστοριογράφους παγκόσμιας κλάσης. Εξάλλου, όπως έχω υποστηρίξει αλλού, ο Καζαντζάκης αναθεώρησε στην πράξη αυτή του την κρίση και, για να είμαι ακριβής, την ανέτρεψε πλήρως: από τη μια πλευρά το διάλειμμα του φούρναρη έγινε μόνιμο και, προς μεγάλη απογοήτευση του Πρεβελάκη, δεν κατάφερε «να ανοίξει πάλι το φούρνο του», και από την άλλη,

ο Καζαντζάκης στην *Αναφορά στον Γκρέκο* ανέδειξε τον *Βίο και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* σε ισότιμο εταίρο της *Οδύσσειας*.<sup>2</sup>

Με την πείνα των προσφύγων και γενικότερα με την αντίθεση ανάμεσα στους Λυκοβρυσιώτες και τους πρόσφυγες συνδέεται ένα άλλο τμήμα της αφήγησης του *Ζορμπά*. Οι πρόσφυγες του *Χριστού* μπορεί ιστορικά να τοποθετούνται στη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας,<sup>3</sup> αλλά μυθιστοριογραφικά κατάγονται από τους πρόσφυγες της περιοχής του Καυκάσου, που ο Σταυριδάκης, ο «φίλος» του αφηγητή του *Ζορμπά*, αγωνίζεται να σώσει από τους Μπολσεβίκους και τους Κούρδους. Το ιστορικό γεγονός που ο Καζαντζάκης ενσωμάτωσε στον *Ζορμπά* είναι η επιχείρηση που ανέλαβε το 1919, με εντολή του Βενιζέλου, να οδηγήσει στην Ελλάδα τους πρόσφυγες αυτούς και να τους εγκαταστήσει στα χώματα της Μακεδονίας και της Θράκης.<sup>4</sup> Το θέμα των προσφύγων από την Ανατολή επανέρχεται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, και στους *Αδερφοφάδες* και στην *Αναφορά*.

Αξίζει να προσεχτούν δύο στοιχεία. Πρώτον, η οπτική γωνία και η ιδεολογική ματιά στον χειρισμό του θέματος είναι κάθε φορά διαφορετική. Στον *Χριστό* ο Καζαντζάκης καταπίαστηκε με τις δυσκολίες της αναζήτησης νέας εστίας, ενώ στους *Αδερφοφάδες* θα ρίξει το βάρος στον πόνο του ξεριζωμού. Στον *Χριστό* προβάλλεται η ανθρωπινή και η κοινωνική διάσταση, ενώ στον *Ζορμπά* κυριαρχεί η εθνικοπατριωτική και ηρωική. Αυτός είναι ο λόγος που το θέμα της πείνας, ενώ εμφανίζεται στην αφήγηση του *Ζορμπά*, δεν αναδεικνύεται (το γράμμα του Σταυριδάκη στον αφηγητή κάνει απλώς δύο αναφορές στις ελλείψεις σε «τρόφιμα, ρούχα, φάρμακα», 152).

Δεύτερον, όλες οι αφηγήσεις εμφανίζουν την περιπέτεια των προσφύγων ως μία νέα Έξοδο των Εβραίων από την Αίγυπτο, που πορεύονται στην έρημο σε αναζήτηση της Γης της Επαγγελίας.<sup>5</sup> Το στοιχείο αυτό είναι κρίσιμο για τους εξής δύο λόγους: (α) τοποθετεί στην *Παλαιά Διαθήκη* το διακειμενικό αρχέτυπο της αντίθεσης ανάμεσα στους καλοθρεμμένους κατοίκους της πλούσιας Λυκοβρυσσης και τους πεινασμένους πρόσφυγες, και (β) αυτός ακριβώς ο βιβλικός ορίζοντας αναφοράς διαφοροποιεί τον ιδεολογικό από τον λογοτεχνικό μύθο της Εξόδου, όπως εμφανίζονται στον Καζαντζάκη. Ειδικότερα, η *Αναφορά στον Γκρέκο* ερμηνεύει με ριζικά διαφορετικό τρόπο το νόημα της Εξόδου σε σύγκριση με τις καθαρά μυθιστοριογραφικές αφηγήσεις. Υπενθυμίζω το σχετικό χωρίο από τον Πρόλογο της *Αναφοράς* (20):

Είχα μπει στο φοβερό στρουφηχτό φαράγγι που 'χαν πάρει, τώρα και χιλιάδες χρόνια, οι Οβραίοι, με το Γεχωβά μπροστάρη, φεύγοντας την ευτυχισμένη παχιά γη του Φαραώ. Το φαράγγι ετούτο στάθηκε το πύρινο αργαστήρι όπου, πεινώντας, διψώντας, βλαστημώντας, σφυροκοπήθηκε η ράτσα του Ισραήλ.

Στον ιδεολογικό μύθο της Εξόδου, που αντλεί από την ιουδαϊκή παράδοση, η «ευτυχισμένη παχιά γη του Φαραώ» απειλεί τον αγώνα του καζαντζακικού ήρωα

προς το υπεράνθρωπο απόλυτο και συνεπώς πρέπει να εγκαταλειφθεί, ενώ αντίθετα οι κακουχίες της ερήμου σφυρηλατούν τους αγωνιστές. Σημειωτέον ότι οι Εβραίοι του ιδεολογικού μύθου της Αναφοράς δεν κατευθύνονται προς τη εύφορη Γη της Επαγγελίας, αλλά προς την τραχιά κορυφή του Σινά.<sup>6</sup>

Αντίθετα, στον λογοτεχνικό μύθο της Εξόδου, που πατάει σε πανάρχαια θέματα της δυτικής παράδοσης, όπως η εξορία και η αναζήτηση νέας πατρίδας, προβάλλεται ο πόνος του ξεριζωμού, διεκτραγωδούνται οι κακουχίες της πορείας και αναδεικνύεται η προσδοκία και τα προβλήματα της εγκατάστασης στη νέα εστία. Εν ολίγοις, ο λογοτεχνικός μύθος ακυρώνει την ουσία του ιδεολογικού μύθου και συνεπώς αποτελεί εντελώς νέο μύθο.

Στις αφηγήσεις του Καζαντζάκη τον ρόλο του Μωυσή τον αναλαμβάνουν διαδοχικά ο Σταυριδάκης στον *Ζορμπά*,<sup>7</sup> ο παπα-Φώτης στον *Χριστό*, ο παπα-Δαμιανός στους *Αδερφοφάδες*, και ο ίδιος ο αυτοβιογραφούμενος στην *Αναφορά*.<sup>8</sup> Ο Σταυριδάκης πεθαίνει στην Τιφλίδα από πνευμονία (308, στις 29-30/11/1919) και δεν βλέπει να εκπληρώνεται η εκφρασμένη επιθυμία του να «μεταφυτευτούν» οι «δουλευταράδες Ρωμιοί» στη Μακεδονία και τη Θράκη (298). Ο *Χριστός* συνεχίζει από το σημείο αυτό: οι πρόσφυγες από τον Άι-Γιώργη, με μπροστάρη τον παπα-Φώτη, φτάνουν στο πλούσιο χωριό της Λυκόβρυσης και ζητούν «χώματα να ριζώσουν» (42, 46, 47). Ο Μανολιός αναγνωρίζει από την αρχή τον παπα-Φώτη ως νέο Μωυσή «που οδηγεί το λαό του μέσα από την έρημο» (54) και, προς το τέλος του μυθιστορήματος, η βιβλική ατμόσφαιρα μεγεθύνεται.

Κεντρικό θέμα του μυθιστορήματος είναι επίσης η αναπαράσταση των Παθών και της Ανάστασης του Χριστού (σύμφωνα με την αναγγελία του παπα-Γρηγόρη, 16-17). Και αυτό το θέμα συνεχίζει το πρώτο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη. Όταν ο αφηγητής βρίσκεται στο μοναστήρι της Παναγίας στην αρχή της Μεγάλης Εβδομάδας, εξομολογείται ότι μέσα του παλεύουν δύο τάσεις (210):

Δεν μπορούσα να κοιμηθώ έσμιξε το κελαηδητό του αηδονιού με το θρήνο του Χριστού και μάχουμουν ανάμεσα από τις ανθισμένες πορτοκαλιές ν' ανηφορίσω το Γολγοθά, ακολουθώντας μεγάλες στάλες αίμα.

Όπως έχω εξηγήσει αλλού, ο αφηγητής δεν επιλέγει τελικά τον δρόμο του ιδεολογικού Γολγοθά ως καζαντζακικός αγωνιστής, αλλά ενδίδει στην αισθητική απόλαυση της φύσης, και έτσι ακολουθεί τον δρόμο της ύλης και, όπως θα φανεί αργότερα, τον δρόμο προς το κρεβάτι της χήρας. Η συνεύρεση με τη χήρα, που είναι το καταληκτικό συμβάν στην πνευματική αγωνία του αφηγητή και σηματοδοτεί τη λήξη της θητείας του στον Βούδα (245-246), συμβαίνει τη Λαμπρή. Ακολουθεί, κατά τον ίδιο εορταστικό χρόνο, ο φόνος της χήρας.<sup>9</sup> Στον *Χριστό* η προετοιμασία για τα Πάθη ξεκινά την Τρίτη της Λαμπρής και ολοκληρώνεται με τη μεταφορική σταύρωση του Μανολιού (447) μέσα στην εκκλησία της Σταύρωσης του Χριστού (8), την παραμονή

των Χριστουγέννων. Το μυθιστόρημα τελειώνει καθώς ο παπα-Φώτης δίνει στους πρόσφυγες το σημάδι να ξεκινήσουν τη νέα πορεία τους:

– Στ’ όνομα του Θεού! Μουρμούρισε, ξαναρχίζει η πορεία κουράγιο, παιδιά μου! Και πήραν τη στράτα, κατά την ανατολή.

Στον *Ζορμπά* ο Καζαντζάκης θεματοποίησε και τα Θεία Πάθη και την Ανάσταση, ενώ στον *Χριστό* έβαλε στο περιθώριο την Ανάσταση (αφιερώνει μόλις 13 γραμμές στην Τρίτη της Λαμπρής, 8) και στάθηκε στα Πάθη. Στον *Ζορμπά* μέσα από τα Πάθη και την Ανάσταση αναδεικνύεται η αντίθεση πνεύμα /ύλη και ζωή/θάνατος (όχι βέβαια με όρους ηρωικούς ή χριστιανικούς αλλά ανεστραμμένους). Στον *Χριστό* γεγονότα όπως η ανά επταετία αναπαράσταση των Παθών και της Ανάστασης, ο θάνατος του Μανολιού την παραμονή της γέννησης του Χριστού και η τελική πορεία προς την ανατολή (βλ. παραπάνω) υποβάλλουν την ιδέα ενός (καζαντζακικού) επαναλαμβανόμενου δράματος. Τα γεγονότα που συγκροτούν την εν λόγω ιδέα δεν είναι όμως ισότιμα από ερμηνευτική σκοπιά και πρέπει να αξιολογηθούν χωριστά.

Ως προς το πρώτο γεγονός θα έλεγα, εμπλουτίζοντας όσα προανέφερα για τις κρίσιμες αντιθέσεις στον *Χριστό*, ότι μια ακόμη αντίθεση είναι ανάμεσα σ’ αυτούς που θέλουν να παραμείνει ο κόσμος όπως είναι (ο Αγάς, που τον εκφράζει ο αμανές «Κόσμος κι όνειρο είναι ένα», 9, και ο παπα-Γρηγόρης, που μεριμνά για την τυπική αναπαράσταση των Παθών ανά επταετία) και σ’ αυτούς που θέλουν να τον αλλάξουν, για να χωρέσει τους πεινασμένους πρόσφυγες (ο παπα-Φώτης, ο Μανολιός, ο Μιχελής, και άλλοι). Μακροσκοπικά, το προωθητικό στοιχείο στον *Ζορμπά* είναι η αναζήτηση της αλλαγής, με τις επιχειρηματικές και κυρίως τις πνευματικές αναζητήσεις του αφηγητή, τα σχέδια και τις επιχειρήσεις του Ζορμπά κ.ά. Στο πλαίσιο της διαλεκτικής συνέχειας με τον *Ζορμπά*, ο *Χριστός* ξεκινά από τη διαμετρικά αντίθετη κατεύθυνση, από την μακαριότητα του Αγά και τον αμανέ που τραγουδάει το Γιουσουφάκι. Μάλιστα το θέμα του αμανέ «Κόσμος κι όνειρο είναι ένα», που ακούγεται προγραμματικά στον *Χριστό*, αντιστρέφει ειρωνικά την επίσης προγραμματική αγωνία του αφηγητή στον *Ζορμπά* να αποσυρθεί από τον απατηλό κόσμο των φαινομένων, όπου «όλα είναι όνειρο» (36).<sup>10</sup> Μικροσκοπικά, μπορεί κανείς να εντοπίσει στον *Ζορμπά* στοιχεία που προαναγγέλλουν τη σύγκρουση στον *Χριστό*. Ένα παράδειγμα είναι το επεισόδιο με τον μισοπάλαβο μοναχό Ζαχαρία που βάζει φωτιά με πετρέλαιο στη διεφθαρμένη κοινότητα του μοναστηριού (216-218), όπως κατ’ αναλογία ο Γιαννακός βάζει φωτιά με πετρέλαιο στο σπίτι του Λαδά (421-422).

Το δεύτερο και το τρίτο γεγονός από αυτά που υποβάλλουν την ιδέα του επαναλαμβανόμενου δράματος πρέπει να συνεξεταστούν. Ο Μανολιός μπορεί να φονεύεται την παραμονή της γέννησης του Χριστού, αλλά σημαντικότερη από την άποψη της εσωτερικής συνέχειας είναι μια άλλη γέννηση, η ημερομηνία που ορίζει ο παπα-Φώτης να γίνει η κάθοδος (406):

- Σε τρεις μέρες, φώναξε, σε τρεις μέρες, παιδιά μου, στις 22 του Δεκέμβρη, το φως γεννιέται, ο προφήτης Ηλίας γεννιέται μεγάλη μέρα! Ετοιμαστείτε, κατεβαίνουμε!

Ο λόγος εδώ είναι για τη χειμερινή ισημερία και γίνεται προφανής η ταύτιση του προφήτη Ηλία με τον ήλιο. Η ταύτιση ανάγεται στη χριστιανική αρχαιότητα, συνεχίστηκε στη λόγια και δημώδη παράδοση, και επανέρχεται σε πολλά σημεία του Χριστού. Η χειμερινή ισημερία επηρέασε τον ορισμό της 25<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου ως ημερομηνίας της γέννησης του Χριστού. Μπροστάρης στην κάθοδο προς τη Λυκόβρυση δεν μπαίνει ο Χριστός αλλά το εικόνισμα του «πύρινου» προφήτη Ηλία, που ορισμένοι αποκαλούν και Άγιο Λύκο. Όταν οι πρόσφυγες της Σαρακήνας φτάνουν σε πλήρες αδιέξοδο, ο παπα-Φώτης αφήνει το Ευαγγέλιο και παίρνει στην αγκαλιά του το εικόνισμα του προφήτη της φωτιάς (404-406).

Ο βιβλικός προφήτης Ηλίας, που κατέβαζε φωτιά από τον ουρανό και ανελήφθη πάνω σε πύρινο άρμα (έτσι παριστάνεται στην εικόνα του, 267) και που είναι ο έφορος των κεραυνών στη λαϊκή παράδοση, έχει το εκκλησάκι του στην κορφή της Σαρακήνας. Ο επίσης βιβλικός και «φλογερός» παπα-Φώτης, όπως λέει τ' όνομά του και δείχνουν αρκετές περιγραφές του (84-85, 377, κ.ά.), τον επισκέφτηκε. Αργότερα αφηγείται ότι ανέβηκε στο πύρινο άρμα του και ότι πήρε (ή καλύτερα προκάλεσε) την εντολή του να κατέβει στο χωριό κρατώντας το εικόνισμά του. Καθώς κατέβαινε λουσιμένος στη κόκκινη λάμψη της ανατολής έμοιαζε ολόιδιος ο Ηλίας (402). Όταν αμέσως μετά ο παπα-Φώτης ορίζει ως ημέρα για την κάθοδο στο χωριό όχι την 25<sup>η</sup> αλλά την 22<sup>η</sup> του Δεκέμβρη, επειδή τη μέρα αυτή γεννιέται το φως και ο Προφήτης Ηλίας, έχει στον νου του την αναγέννηση της ελπίδας για τους πεινασμένους πρόσφυγες.

Στην αφήγηση η πορεία του ήλιου αναδεικνύεται σε σύμβολο της πορείας των προσφύγων (90) και η τελική κατεύθυνση προς την ανατολή υπαινίσσεται πως το δράμα των προσφύγων και των πεινασμένων ξαναρχίζει (452) και γίνεται δράμα αιώνιο και πανανθρώπινο. Επισημαίνω εν προκειμένω ότι οι παραπάνω μεταφορές δεν έχουν οποιαδήποτε σχέση με τον συμβολισμό του φωτός στην *Ασκητική*. Επίσης, μπορεί ο Ηλίας να κατοικεί στην κορφή της Σαρακήνας, μπορεί ο ανήφορος προς τη Σαρακήνα να υπογραμμίζει κάθε τόσο τις δύσκολες επιλογές των πρωταγωνιστών, αλλά οι πρόσφυγες διεκδικούν τα *εύφορα πεδινά χώματα* για να ζήσουν και γι' αυτό αποφασίζουν τη δεύτερή τους (βιβλική) έξοδο με την κάθοδο στη Λυκόβρυση. Όπως λέει ο παπα-Φώτης (397):

- Όλο αυτό το σιτάρι, το λάδι και το κρασί πρέπει να γίνει αίμα, να πάρουμε δύναμη να επιχειρήσουμε την έξοδο [...]. Δεν μπορούμε πάντα να πεινούμε και να κλέφτουμε· πρέπει να κατεβούμε στο χωριό, να



κάνουμε κατοχή, με το καλό ή με τη βία, στα χρώματα που μας χάρισε ο Μιχελής: μονάχα με αυτά μπορούμε να ζήσουμε στο ξεροβούνι τούτο και να ριζώσουμε.

Η συνέχεια είναι γνωστή. Είναι προφανές ότι τα δύο «ρέματα» που περιγράφει ο πρόλογος της *Ασκητικής*, ο ανήφορος και ο κατήφορος (9), εδώ λειτουργούν ως λογοτεχνικές μεταφορές με διαφορετικό περιεχόμενο, όπως συμβαίνει άλλωστε και στον *Ζορμπά*.<sup>11</sup> Εδώ για παράδειγμα, ο κατήφορος δηλώνει, με γήινους όρους, τη «ζωή» και όχι τον «θάνατο».

Θα κλείσω με μια σύντομη αναφορά στους χαρακτήρες. Και οι τέσσερις βασικοί χαρακτήρες του *Ζορμπά*, δηλαδή το αφεντικό, ο Ζορμπάς, η Ορτάνς και η χήρα, έχουν διαδόχους στον *Χριστό*. Για παράδειγμα, στοιχεία του Ζορμπά υπάρχουν στον παπα-Φώτη, τον ηλιομαυρισμένο, αδύναμο παπά με τα μεγάλα μάτια που πετούν φλόγες,<sup>12</sup> τον πρώην αντάρτη με τον περιπετειώδη βίο, που κάποτε έσφαξε έναν παπά «για να μη φανεί μπόσικος», όπως λέει, μπροστά στην Εβραιοπούλα που συνόδευε (283).

Και δυο λόγια για τον Μανολιό. Τη σχέση του με τον αφηγητή του *Ζορμπά* υπενθυμίζουν κομβικά σημεία της αφήγησης, όπως η αντίδραση του δεύτερου όταν βλέπει για πρώτη φορά τη χήρα ή η στιγμή που παίρνει την απόφαση να ριχτεί στην πράξη. Στον *Ζορμπά* προηγείται η απόφαση του αφηγητή να ριχτεί στην πράξη ξεκινώντας την επιχείρηση του λιγνιτωρυχείου και έπεται το πρόβλημα που του δημιουργεί η ασυμβίβαστη έλξη του και προς τον βουδικό στοχασμό και προς τη γυναίκα. Στον *Χριστό* η σειρά αντιστρέφεται: σε ένα πρώτο στάδιο τον Μανολιό βασανίζει η σεξουαλική αγνότητα που υπαγορεύει ο ρόλος του ως Χριστού και σε ένα δεύτερο στάδιο συνειδητοποιεί πως ο Χριστός είναι άστεγος και πεινασμένος σαν τους πρόσφυγες της Σαρακήνας και παίρνει την απόφασή του: «Θαρρώ μονάχα με την πράξη, αν θέλει ο Θεός, θα μπορέσω» (248). Ως προς το είδος και την ουσία της «πράξης» όμως, ο Μανολιός παίρνει τον δρόμο που ο αφηγητής του *Ζορμπά* αρνήθηκε να ακολουθήσει.<sup>13</sup> Η βοήθεια προς τους πρόσφυγες της Σαρακήνας συνεχίζει με άλλους όρους την αποστολή του Σταυριδάκη για τη σωτηρία των προσφύγων του Καυκάσου. Ο Σταυριδάκης είναι ένας κατεχοχόν εκπρόσωπος της *vita activa* στον *Ζορμπά*. Σε μια επιστολή του δηλώνει επιγραμματικά, παραφράζοντας τον τέταρτο Ευαγγελιστή: «Η ενέργεια με τρώει και χαίρουμαι· η πράξη, η πράξη, άλλη λύτρωση δεν υπάρχει. Στην αρχή ήταν η πράξη – και στο τέλος» (152). Και ο Σταυριδάκης και ο Μανολιός οδηγούνται στον θάνατο κατά την εκτέλεση της αποστολής τους. Μάλιστα η μεταφορική *σταύρωση* του Μανολιού μέσα στον ναό της Σταύρωσης ανακαλεί εύγλωττα το όνομα *Σταυριδάκης*.

## Σημειώσεις

1. Πρεβελάκης 1984, 596-598 (βλ. επίσης 475, 592).
2. Πασχάλης 2015, 58-63, 166,181
3. Ο Bien (2007) πιστεύει ότι εξελίσσεται το 1919 («ένα πλασματικό χωριό – η Λυκόβρυση – στην ενδοχώρα της Σμύρνης εν έτει 1919») και εντοπίζει ένα πλούσιο ιστορικό υπόβαθρο που παραπέμπει και σε άλλες περιόδους (354-397).
4. Πασχάλης 2015, 33-34.
5. Πρεβελάκης 1984, σ. μγ': «Η περιπέτεια παρουσιάζεται σα μια νέα Έξοδος στα μυθιστορήματα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται και Οι Αδερφοφάδες*, ακόμα και στην *Αναφορά στον Γκρέκο* (κεφάλαιο ΚΖ')». Ο Πρεβελάκης δεν μνημονεύει τον *Ζορμπά*.
6. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Πασχάλης 2015, 212-214.
7. «Πατριαρχική μετανάστευση λαού, μέσα από οροσειρές και πεδιάδες με θρυλικά ονόματα. Κι εγώ θα 'μαι ένα είδος Μωυσή – Ψευτομωυσή – που θα οδηγώ τον εκλεκτό λαό προς τη Γη της Απαγγελίας, όπως τη λες την Ελλάδα» (153).
8. Στην αφήγηση της επιχείρησης του Καυκάσου στο κεφάλαιο ΚΖ' της *Αναφοράς* δεν υπάρχει αναφορά στον μύθο της Εξόδου. Αυτή είναι η πράξη ζωής του Καζαντζάκη, ο Μωυσής είναι πιθανότατα ο ίδιος.
9. Πασχάλης 2015, 147-150.
10. Πασχάλης 2015, 121-130.
11. Πασχάλης 2015, 134-153.
12. Για το στοιχείο αυτό στον *Ζορμπά* βλ. Πασχάλης 2015, 110.
13. Βλ. Πασχάλης 2015, 61-62, 96-98, 134-142.

## Βιβλιογραφία

- Bien, Peter (2007) *Καζαντζάκης: η πολιτική του πνεύματος*, τ. Β', Ηράκλειο.
- Καζαντζάκη, Ελένη Ν. (1998) *Καζαντζάκης, ο ασυμβίβαστος. Βιογραφία βασισμένη σε ανέκδοτα γράμματα και κείμενά του*, επιμέλεια Πάτροκλος Σταύρου, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα.
- Καζαντζάκης, Νίκος (1981α) *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα.
- Καζαντζάκης, Νίκος (1981β) *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Αθήνα.
- Καζαντζάκης, Νίκος (1985) *Ασκητική*, Αθήνα.
- Πασχάλης, Μιχαήλ (2015) *Νίκος Καζαντζάκης. Από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ: Μελέτες για τα κρητικά μυθιστορήματα*, Ηράκλειο.
- Πρεβελάκης, Παντελής (1984) *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, και σαράντα άλλα Αυτόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδιάγραμμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Πρεβελάκη*, Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη, Αθήνα.